

Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΑΣΤΩΝ ΤΗΣ ΚΑΤΩ ΣΑΞΩΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16ο ΚΑΙ 17ο ΑΙΩΝΑ

ERDMANN WEURAUCH

doi: [10.12681/mnimon.493](https://doi.org/10.12681/mnimon.493)

Βιβλιογραφική αναφορά:

WEURAUCH, E. (1992). ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΑΣΤΩΝ ΤΗΣ ΚΑΤΩ ΣΑΞΩΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16ο ΚΑΙ 17ο ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 14, 195–203. <https://doi.org/10.12681/mnimon.493>

ERDMANN WEURAUCH

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΑΣΤΩΝ
ΤΗΣ ΚΑΤΩ ΣΑΞΩΝΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16ο ΚΑΙ 17ο ΑΙΩΝΑ

Η παρατήρηση πως τα βιβλία είναι ή θα μπορούσαν κατά κάποιον τρόπο να είναι αντικείμενο με πολυδιάστατη λειτουργικότητα, πως παρουσιάζουν ασυνήθιστα πολλαπλές όψεις για έρευνα, πως είναι κείμενα, κυρίως, αλλά και εμπόρευμα, κόσμημα, αφορμή για ανάμνηση, μέσο διδασκαλίας και μάθησης, τέρψη των ματιών, περιουσιακό στοιχείο, προϊόν χειροτεχνίας, πρόκληση, αντικείμενο καταδίωξης, αντικείμενο διενέξεων, αντικείμενο που έπρεπε κανείς να το προμηθευτεί αλλά και να το τοποθετήσει κάπου, να το αγαπήσει — η παρατήρηση λοιπόν αυτή θα έμοιαζε κοινότυπη και περιττή αν οι ιστορικοί του βιβλίου είχαν αφιερωθεί κανονικά σ' όλες αυτές τις εκφάνσεις του ερευνητικού αντικειμένου που λέγεται βιβλίο, ή, τουλάχιστον, στις περισσότερες από αυτές. Κατά κανόνα, ωστόσο, κυριαρχούν στα ενδιαφέροντα των ιστορικών του βιβλίου οι χαρακτήρες του κειμένου, το περιεχόμενο, η υποδοχή του, οι εξαρτήσεις και οι επιρροές των προς μετακόμιση — αν επιτρέπεται η χρήση αυτής της ευτελούς τεχνικής λέξης — σκέψεων, με δυο λόγια το πνευματικό. Το πολύ πολύ όσοι ασχολούνται με την έρευνα και την ανάλυση της τυπογραφίας, ενδιαφέρονται για τα βιβλία σαν ολόκληρες μονάδες της χειροτεχνικής δημιουργίας ή της τεχνικής παραγωγής. Αλλά ακόμα και αυτό γίνεται αποσπασματικά, σε άλλες, μερικές προσεγγίσεις.

Υπάρχουν βέβαια επαρκείς λόγοι για να αντιμετωπίζονται και να ερευνώνται τα βιβλία κατεξοχήν ως φορείς κειμένων και ως τυπογραφικό εμπόρευμα, λόγοι που έχουν την αφετηρία τους στη φύση του πράγματος και λόγοι που οφείλονται στην «παραδειγματικής υφής» —όπως θα έπρεπε να ειπωθεί επιστημονικοθεωρητικά— δομή των κλάδων εκείνων που ασχολούνται ειδικότερα με τα βιβλία. Βέβαια είναι και η δυνατότητα εκλογής των όψεων

[Ανακοίνωση στο σεμινάριο «Ιδιωτικές βιβλιοθήκες στα πρώιμα νεότερα χρόνια», 8-10 Οκτωβρίου 1984, Wolfenbüttel. Μετάφραση Έμης Βαϊκούση με τη συνεργασία του Νίκου και του Αλέξη Πολίτη].

αυτού του ιστορικού αντικειμένου με τα πολλά στρώματα, το οποίο θέλω να φέρω στη συζήτηση σήμερα, όχι τελείως αυθαίρετα, και όχι πάλι χωρίς κάποια επιφύλαξη. Είναι πρώτα το γεγονός ότι η ιστορία της καθημερινής ζωής βρίσκεται σήμερα σε μεγάλη έξαρση, όπως διαπιστώνει κανείς άμα ρίξει μια ματιά στο πρόγραμμα της «Ημέρας των ιστορικών» και μόλις τέλειωσε στο Βερολίνο. Η επιλογή μου επηρεάστηκε και από αυτό. Από την άλλη, το θέμα μου, το οποίο πρέπει να πω, προετοιμάστηκε σε πολύ σύντομο διάστημα, μου προδιαγράφει τον χώρο: πληροφορίες και σκέψεις για τα βιβλία στη ζωή των αστών της Κάτω Σαξωνίας. Ας το πω από μιας αρχής πως πρόκειται για το καθημερινό, το κανονικό, για την ως επί το πλείστον πνευματικά εντελώς ανεπιτήδευτη ζωή του Κυρίου Κοσμάκη. Ας προστεθεί ακόμα ότι πολλοί από τους αστούς μου κατόχους βιβλίων ήταν απλοί άνθρωποι και ανήκαν στην κοινωνική εκείνη ομάδα η οποία από τότε ονομαζόταν «κοινός άνθρωπος», δηλαδή τεχνίτες, μικρέμποροι, χήρες. Ο διανοητικός τους ορίζοντας και οι πνευματικές απαιτήσεις δεν έχουν σίγουρα καμία σχέση με κόσμους σαν του Johann Camman για τον οποίο θα μας μιλήσει αμέσως ύστερα ο Dr. Camerer ή ενός Gelerich Crumminga για τον οποίο θα ακούσουμε την ανακοίνωση του καθηγητή Raabe. Οι πηγές δεν δίνουν σχεδόν κανένα άμεσο, χειροπιαστό στοιχείο για το πνεύμα και τη «μόρφωση» αυτών των κοινών ανθρώπων, εκτός αν αποφασίσει κανείς μεθοδικά, και με επιτυχείς επιλογές όσο και με αποφασιστικότητα, να διακρίνει μέσα από το περιεχόμενο των βιβλίων τη νοοτροπία και τις παραστάσεις που είχαν για τον κόσμο οι άνθρωποι αυτοί.

Όλα αυτά τα θέματα δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Επισκοπώντας σύντομα τη ζωή, την καθημερινότητα των ανθρώπων που απασχόλησαν την έρευνά μου, θ' απασχοληθώ απόψε με τρία μόνο ερωτήματα, επίσης καθημερινής υφής:

1) *Πού* βρίσκονταν τα βιβλία των αστών; *Πού* φυλάγονταν; *Πού* ήταν τοποθετημένα μέσα στο σπίτι;

2) *Τί αξία* είχαν τα βιβλία σε σχέση με την όλη περιουσία του κατόχου τους και σε σχέση με ό,τι υπήρχε μέσα στο σπίτι;

3) *Τί αξία* έδιναν οι ίδιοι οι κάτοχοι στα βιβλία τους, πώς τα φρόντιζαν, αν, για παράδειγμα, ρυθμίζοντας τις τελευταίες τους επιθυμίες, χρειαζόταν κάποια απόφαση για την τύχη της βιβλιοθήκης τους;

1.

Χωρίς να θέλουμε να υπερτιμήσουμε τη θέση των βιβλίων σ' ένα ιδιωτικό νοικοκυριό, πρέπει ωστόσο παράλληλα να δεχτούμε ότι, αν εξαιρέσει κανείς ορισμένες περιπτώσεις, το μέρος που τοποθετούνται τα βιβλία επιλέγεται.

Αυτή η διαπίστωση θα μας απασχολήσει και για την εποχή που μας ενδιαφέρει εδώ. Η αφιέρωση ορισμένων χώρων του κτιρίου ή μιας κατοικίας σε συγκεκριμένες λειτουργίες και σκοπούς της καθημερινής ζωής, μας επιτρέπει να δούμε —έμμεσα όμως και με δύσκολα οριοθετημένα συμπεράσματα— τη χρήση, την αξία στο «κατοικείν», τη σημασία που είχαν για τη ζωή τα βιβλία. Μία κάσα στο πάτωμα, ένα ράφι με τζάμια στο σπουδαστήριο ή λίγη θέση στο περβάζι του τζακιού, όλα αυτά δεν είναι μόνο διαφορετικές θέσεις, αλλά προσφέρουν διαφορετικές σημασίες και σημεία εκκίνησης για υποθέσεις. Συναρτήσεις και υποθέσεις λοιπόν.

Τα τρία τέταρτα περίπου των αστών του Μπράουνσβαϊχ για τους οποίους διαθέτουμε στοιχεία, φύλαγαν τα βιβλία τους κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα στο καθιστικό, ή γενικότερα σε χώρους οι οποίοι πρόσφεραν ιδιαίτερη άνεση επειδή θερμαινόταν και οι οποίοι είχαν κάποιον επίσημο χαρακτήρα ή χρησίμευαν ως κατεξοχήν χώροι της οικογενειακής ζωής. Το ένα πέμπτο μόνο επέλεγε —για ποιούς λόγους;— ένα βοηθητικό δωμάτιο ή ακόμα και το υπνοδωμάτιο, δηλαδή μη θερμαινόμενους χώρους, για να τοποθετήσουν τα βιβλία τους. Σε λιγότερο από το 5% των περιπτώσεων που έχουμε στη διάθεσή μας βρίσκουμε την ιδιωτική βιβλιοθήκη στο γραφείο του πάνω «πατώματος»: ο έμπορος Claus Dohausen μαζί με πολυάριθμα λογιστικά έγγραφα, στο γραφείο του σπιτιού του «Το χρυσούν άστρον»· ο γραμματέας Christoph Hogrefe στο δωμάτιο εργασίας του. Το ότι ένας βιβλιοπώλης με πολλές εκατοντάδες τόμους για αποθήκευση είχε ανάγκη από τους ίδιους χώρους, γίνεται φανερό από τον κατάλογο των υπάρχοντων του Benedikt Gerssner. Είχε διαμοιράσει τα βιβλία του, και τα ιδιωτικά υποθέτω, και όσα προορίζονταν για το εμπόριο —ανάμεσα στα οποία ήταν κυρίως διδακτικά και σχολικά— σε πολλούς διαφορετικούς χώρους. Βρίσκουμε έντυπα στο καθιστικό, σε ένα βοηθητικό δωμάτιο του σπιτιού, στο πάτωμα του διπλανού σπιτιού που ανήκε στη γυναίκα του, στο μαγαζί-του στην αγορά. Μόνο στο ονομαζόμενο δωμάτιο-βιβλιοθήκη δεν υπήρχαν, παραδόξως, καθόλου έντυπα.

Οι πηγές μας —πενιχρές οπωσδήποτε γι' αυτό το θέμα— μας φέρνουν κοντά στην υπόθεση πως τα βιβλία σπάνια τοποθετούνταν σε ειδικά ράφια, κι όταν πάντως συνέβαινε κάτι τέτοιο, τοποθετούνταν όπως γνωρίζουμε σχεδόν πάντα ανάλογα με το σχήμα. Ο σύνδικος Dr. Johann Rosbeck διέθετε το 1582 πάνω από τέσσερα βιβλιοστάσια, έπρεπε ωστόσο επιπλέον να τοποθετήσει ένα μέρος της βιβλιοθήκης του σε τραπέζια. Ένας γιατρός είχε τα βιβλία του σ' ένα ντουλάπι με κλειδαριά· ένας ζυθοποιός είχε μάλιστα ντουλάπι με τζάμια για τα βιβλία —ένδειξη επίδειξης; Κατά τα άλλα, τα βιβλία τοποθετούνταν κατά κανόνα σε κιβώτια ή μπαούλα, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις —όπως σ' αυτήν της χήρας του γραμματέα της βουλής Horneburger, 1663— ήταν στολισμένα με οικογενειακά οικόσημα. Θα θέλαμε πολύ

να ξέραμε πού βρίσκονταν τα βιβλία ενός Johann Camman, 4.000 τόμοι περλίπου, ή αυτά ενός Christian Becker, πάνω από 600 τόμοι, ή αυτά του γιάτρου Luchtenius, κάπου 800 τίτλοι.

Μένει μία τελευταία, ίσως όχι ασήμαντη παρατήρηση. Η κατανομή και τοποθέτηση των βιβλίων ιδιαίτερα σε συγκεκριμένους, τους πιο χρησιμοποιούμενους, χώρους —στην περίπτωση μας σε θερμαινόμενους— μπορεί να διαπιστωθεί σε όλα τα εισοδηματικά στρώματα. Δεν οδηγεί αυτό στην υπόθεση ότι η Βίβλος και τα προσευχητάρια, οι κοσμογραφίες και τα βοτανολόγια, τα εξειδικευμένα ή τα ψυχχαγωγικά βιβλία είχαν ενταχθεί στον χώρο της καθημερινής ζωής;

2.

Κανένα επιμέρους πρόβλημα δεν εμφανίζεται να έχει ερευνηθεί τόσο ανεπαρκώς στο χώρο της κοινωνικής ιστορίας της ιδιωτικής βιβλιοκτησίας όσο το θέμα της τιμής και συνεπώς της αξίας των βιβλίων. Για τον 16ο αιώνα, λόγου χάρη, δεν υπάρχουν ούτε μια χούφτα τίτλοι που να δίνουν ουσιαστικές πληροφορίες για το θέμα. Ό,τι υπάρχει περιορίζεται σε λεπτομερειακές κυρίως πληροφορίες, τις περισσότερες φορές χωρίς να συσχετίζεται με τη γενικότερη ιστορία των τιμών, και επομένως με την ιστορία τιμών των καταναλωτικών αγαθών. Οι Kapp-Goldfriedrich από τη μια, το χρήσιμο αλλά ανεπαρκές βιβλίο του Krieg από την άλλη — οι δύο πιο εύκολα προσιτές πηγές πληροφοριών — δεν αρκούν διόλου, αν θα θέλαμε να δώσουμε μια πλήρη απάντηση στο ζήτημα που μας απασχολεί.

Αν ρίξουμε βέβαια μια ματιά στην κατάσταση που επικρατεί γενικώς στην έρευνα της ιστορίας των μισθών και των τιμών, διαπιστώνουμε πως το φαινόμενο δεν είναι μοναδικό. Είναι κοινή η έλλειψη νεότερων συνθετικών μελετών γύρω από την εξέλιξη των τιμών, των μισθών, του κόστους, για τον 16ο και τον 17ο αιώνα· ένα επιστημονικό αίτημα απαραίτητο να διευκρινιστεί λόγω της ολοκληρωτικής νομισματικής διάσπασης του παλιού Ράιχ — αίτημα που επισημάνθηκε αλλά δεν εκπληρώθηκε. Πάντως η ιστορική έρευνα φαίνεται να έχει πάρει γενικά κάποιο δρόμο· θα θυμίσω μόνο εδώ την εντυπωσιακή μελέτη του Ulf Dirlmeier και ένα πρόγραμμα έρευνας που έχει ήδη ξεκινήσει στο πανεπιστήμιο του Trier με τη διεύθυνση του Franz Irsigler.

Με δεδομένα ένα τόσο χαμηλό υπόβαθρο επιτευγμάτων στο χώρο της έρευνας, οι παρατηρήσεις μου, στηριγμένες πάντα στα στοιχεία που δίνουν τα αρχεία του Μπράουνσβαϊχ, δεν μπορούν παρά να έχουν χαρακτήρα «εικονογραφικό» και συμπληρωματικό. Για έναν λόγο όμως έχουν να επιδείξουν ένα εξαιρετικό ενδιαφέρον. Καθώς προέρχονται από καταγραφές περιουσιακών στοιχείων, δεν δίνουν μόνο μερικές εκατοντάδες δεδομένων για την τιμή και συνε-

πώς για την αξία που δίνεται στα βιβλία τον 16ο και 17ο αιώνα, παρά και προσφέρουν τη δυνατότητα σύγκρισης των δεδομένων για την τιμή και την αξία τους με την αξία ολόκληρων περιουσιών ή επιμέρους περιουσιακών στοιχείων. Περιορίζομαι εδώ στο πρώτο σκέλος, στην απόλυτη και σχετική αξία ιδιωτικών συλλογών βιβλίων, έτσι όπως εμφανίζεται σε μία δωδεκάδα καταγραφών υπαρχόντων του 17ου αιώνα, οι οποίες έχουν συνταχθεί με ακρίβεια και λεπτομέρεια.

Οι περιουσίες που θα μας απασχολήσουν εδώ —ως περιουσία λογαριάζω ό,τι καταγράφουν οι υπάλληλοι της πόλης σαν συνολική νομισματική αξία κληρονομιών— κυμαίνονται ανάμεσα στο εξαιρετικά πενιχρό ποσό των 140 φλορινιών και στο σεβαστό ποσό των 7.200 περίπου φλορίνια. Συμβατικών μέσος όρος είναι τα 3.150 φλορίνια, όπου οι μισές περιπτώσεις τον ξεπερνούν, και αντίστοιχα οι υπόλοιπες είναι κάτω από αυτόν.

Ας δούμε πρώτα την απόλυτη τιμή των βιβλίων που καταχωρήθηκαν στις απογραφές. Τα λίγα έντυπα που άφησε ο έμπορος Sattius Salge το 1641 εκτιμήθηκαν ένα τάληρο, δηλαδή 1,8 φλορίνια και 261,9 φλ. εκτιμήθηκε η εντυπωσιακή ιδιωτική βιβλιοθήκη του ζυθοποιού Author Dammann, η οποία αριθμούσε 400 τίτλους. Στη σειρά των περιουσιακών καταγραφών που έχουμε στα χέρια μας, η βιβλιοθήκη αυτή πρέπει να θεωρηθεί, λόγω ακριβούς του μεγέθους και της αξίας της, σαν στατιστική εξαίρεση: ένας εκθαλασμένος μέσος όρος δίνει 19,4 φλορίνια. Τα δύο τρίτα των βιβλιοθηκών αντιπροσωπεύουν μικρότερη αξία από αυτόν, ενώ το ένα τρίτο τον υπερβαίνει. Λεπτομερέστερα, το ένα τέταρτο των ιδιωτικών βιβλιοθηκών για τις οποίες διαθέτουμε αξιόπιστα και ακριβή δεδομένα αντιπροσωπεύουν αξία έως 5 φλορίνια, ένα περίπου πέμπτο (17%) έως 10 φλορίνια και περισσότερες από τις μισές (58%) πάνω, αρκετά μερικές φορές, από 10 φλορίνια.

Ποιά είναι η σχέση της αξίας των βιβλιοσυλλογών με τα περιουσιακά σύνολα; Εδώ χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, μιας και συχνά η βιβλιοϊδιοκτησία συνδέεται με σαφή ανάγκη επίδειξης του κατόχου. Το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας μάς κάνει μάλλον διστακτικούς μπροστά στην υπόθεση ότι η αξία των ιδιωτικών βιβλιοθηκών έτεινε να αποκτήσει σημασία σε σχέση με το περιουσιακό σύνολο.

Το αποτέλεσμα, αν και στηρίζεται σε σχετικά πενιχρές πηγές, φαίνεται εντυπωσιακό. Τα δύο τρίτα όλων των αστικών ιδιωτικών βιβλιοσυλλογών δεν ξεπερνούν το 1% της συνολικής κεφαλαιοποιημένης περιουσίας των κατόχων: ένα τρίτο δεν φτάνει ούτε καν το 0,5%. Σύμφωνα με όσα επιτρέπουν να διακρίνουμε οι καταγραφές περιουσιακών στοιχείων του Μπράουνσβάιχ στον 16ο και τον 17ο αιώνα, θα πρέπει να ξεκινήσουμε με την υπόθεση ότι συνιστούν έναν χρησιμοποιημένο προσανατολισμό για τις 230 ιδιωτικές αστικές βιβλιοθήκες του Okerstadt στο ίδιο χρονικό διάστημα. Αξιοσημείωτο πάντως είναι

ότι ανάμεσα σε εκείνους των οποίων οι βιβλιοθήκες αντιπροσωπεύουν, όπως έχει αποδειχθεί με ακρίβεια, πάνω από το 1% της συνολικής περιουσίας, ένας μόνο είναι δάσκαλος, ανήκει δηλαδή σε μία επαγγελματική κατηγορία, η οποία τον φέρνει υποχρεωτικά σε επαφή με τα βιβλία. Ο Daniel Bertram, (μέλος) στο σχολείο του Αγίου Μαρτίνου έχει επενδύσει πάντως 9,2% από την έτσι κι αλλιώς πενιχρή περιουσία των 140 φλορινιών σε έντυπα. Από τον οικιακό εξοπλισμό των 390 φλορινιών ενός Franz Prall του οποίου το επάγγελμα δεν στάθηκε δυνατόν δυστυχώς να διαπιστωθεί, τα 32 βιβλία της βιβλιοθήκης του κατείχαν λίγο περισσότερο από το 5% της κληρονομιάς που άφησε, δηλαδή 20 φλορίνια. Στην τρίτη θέση ως προς το ύψος της σχετικής αξίας της ιδιωτικής βιβλιοθήκης στις κληρονομούμενες ιδιοκτησίες βρίσκεται και πάλι ο ζυθοποιός Author Dammann, στου οποίου την περιουσία, αξίας 3.160 ταλάρων (5.700 φλορίνια περίπου) τα βιβλία κατείχαν το 4,6%. Ίσως να μπορούσε κανείς γενικότερα να χρησιμοποιήσει τη συλλογή του Dammann ως τεκμήριο για την υπόθεση που παρουσίασα πριν από λίγο, δηλαδή για την αξία προβολής που είχαν οι ιδιωτικές βιβλιοθήκες.

Όταν δει κανείς το πράγμα συνολικά μπορεί νομίζω να υποθέσει με μεγάλη βεβαιότητα πως οι ιδιωτικές βιβλιοσυλλογές δεν αποτελούσαν σημαντικό, είτε σχετικά είτε απόλυτα, τμήμα των αστικών περιουσιών τον 16ο και τον 17ο αιώνα. Συνήθως αποτελούν ένα περιουσιακό στοιχείο χαμηλότερης υλικής αξίας. Με βάση αυτήν την διαπίστωση θα προχωρήσουμε στη συνακόλουθη τελική θέση, πως επίσης όσον αφορά την απόκτηση βιβλίων, των οποίων οι τιμές δεν πρέπει να θεωρηθούν πολύ υψηλές, θα πρέπει, στηριγμένοι σε ορισμένες εκατοντάδες στοιχείων που διαθέτουμε, να υπολογίσουμε έναν μέσο όρο τιμής του κάθε βιβλίου στα 0,64 φλορίνια (για τα in folio 2,1 φλ.) — αυτά στο τέλος του 17ου αιώνα. Η τιμή των βιβλίων ήταν έξοδα για την εγκατάσταση μιας κανονικής αστικής βιβλιοθήκης δεν ήταν σίγουρα το πρώτο πράγμα που ρύθμιζε την ιδιωτική βιβλιοιδιοκτησία. Στη ζωή των αστών του Μπράουνσβάιχ, τη σχέση τους με τα βιβλία δεν την καθόριζε η τοποθέτηση αξίας σ' αυτά, αλλά η πνευματική, η μη υλική αξία που είχαν τα βιβλία.

3. Τα βιβλία ως κληρονομιά

Στο βιβλίο του *L'Homme devant la mort* (1977) ο Philippe Ariès απεικονίζει πολύ παραστατικά την παρουσία του θανάτου στη ζωή και στη συνείδηση των ανθρώπων του μεσαίωνα και των πρώιμων νεότερων χρόνων. Δεν ήταν τη στιγμή του θανάτου, ούτε στο πλησίασμά του που ένιωθε κανείς την ανάγκη να αναλογισθεί το τέλος της ζωής του. Το έκανε διαρκώς. «Γι' αυτό ακριβώς» γράφει ο Agiès για τον 16ο αιώνα, «η σκέψη του θανάτου ήταν στο επίκεντρο της ανθρώπινης συμπεριφοράς» (σελ. 297).

Η ίδια προσέγγιση, οξύτερα: πουθενά αλλού δεν μπορεί κανείς να νιώσει βαθύτερα αυτή την ενσωμάτωση του θανάτου στη ζωή παρά στις διαθήκες εκείνης της εποχής, στις οποίες συχνά διαφαίνονται πολύ περισσότερα πράγματα εκτός από τις προετοιμασίες και τους διακανονισμούς για το μίσρασμα της κληρονομιάς. Οι διαθήκες προβάλλουν πιο πολύ σαν μαρτυρίες που δείχνουν τη στάση απέναντι στη ζωή και στους τρόπους που επιλέγονται ώστε να εξασφαλισθούν, να διευθετηθούν, να διατεθούν όλα όσα τη σημαδεύουν: θησαυροί, αξίες, προτιμήσεις. Αυτό γινόταν ενίοτε με ακριβέστατες και πολύπλοκες διευθετήσεις, οι οποίες σε σχέση με το αναπόδραστο του απλού γεγονότος που λέγεται θάνατος —το έσχατο κίνητρο για παρόμοιες τελικές διευθετήσεις— θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν κοινότυπες ή ιδιότροπες αν δεν παρέπεμπαν σε νοοτροπίες οι οποίες εμφανίζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνά μας. Θα επανέλθω σε αυτό στο τέλος της ανακοίνωσής μου.

Πρώτα πρώτα θα είχε κανείς να παρατηρήσει πως οι διαθήκες, από τις οποίες μπορεί ν' αντλήσει κανείς πληροφορίες για την ιστορία των ιδιωτικών βιβλιοσυλλογών, στο Μπράουνσβάιχ, όσο τουλάχιστον ξέρω, δεν είναι και τόσο πολυάριθμες, σε αντίθεση με τις μετά θάνατον απογραφές υπαρχόντων. Ας ληφθεί επιπλέον υπόψη πως οι καθορισμένοι κανόνες για τη διευθέτηση μιας μετά θάνατον απογραφής απέκλειαν την παράλειψη ενός μεγαλύτερου ή μικρότερου τμήματος της περιουσίας, ενώ στη διαθήκη η ελεύθερη βούληση του διαθέτη δεν ήταν βέβαια υποχρεωμένη να κρατάει την ίδια πρόνοια για όλα τα περιουσιακά του στοιχεία. Το ίδιο πράγμα, αντίστροφα, σημαίνει ότι βιβλία τα οποία έχει αποδειχθεί ότι κατείχε ο διαθέτης δεν εμφανίζονται στη διαθήκη καθόλου ή αναφέρονται παρεμπιπτόντως. Έτσι μπορεί να συμπεράνει κανείς πως τα βιβλία αυτά είχαν μικρό ή ανύπαρκτο ρόλο στη ζωή του. Η παρουσία των βιβλίων με τη μορφή απλής αναφοράς ή διευθέτησης στις διαθήκες αποτελεί πάντα μια ένδειξη για την, λίγο ή πολύ, ιδιαίτερη σχέση ενός ανθρώπου με τη συλλογή του, μια σχέση η οποία, σε ορισμένες συνθήκες, μπορεί εύγλωττα να μας πληροφορήσει για το ρόλο των βιβλίων στη ζωή κάποιων ατόμων.

Παρόλο τον καθαρά προσωπικό χαρακτήρα των διαθηκών, μπορεί κανείς να ανιχνεύσει ομοιότητες και συγκρίσιμες διευθετήσεις που αφορούν ιδιωτικές βιβλιοθήκες. Έτσι αρκετοί διαθέτες φρόντιζαν να μεταβιβαστούν συγκεκριμένα βιβλία σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Ο φοιτητής Johannes Gibel για παράδειγμα, ζητούσε να μεταβιβαστούν στο συμφοιτητή του Paul von Eitzen «δύο από τα καλύτερά μου βιβλία που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη μου, όποια θέλει να διαλέξει και να προτιμήσει ο ίδιος». Η Helene von Vechelde, χήρα του ζυθοποιού Lewin Hanielmann, δώρισε στο σύνδικο Camman ένα «*ain folio*» του Abraham Ortelius, ο Joachim von Götzen κληρονόμησε από την ίδια ένα προσευχητάρι του Λούθηρου, και στον Dr. Autor Camman, εξά-

δελφο του σύνδικου, χάρισε το ψαλτήρι του Selnecker, ένα ουγγρικό χρονικό, το βοτανολόγιο του Matthioli και μια Historia Meterani. Μία συγκρίσιμη, αλλά πιο λεπτομερής διαθήκη, για να αναφέρουμε και ένα τρίτο παράδειγμα, ανήκει στον μυστικοσύμβουλο και καγκελάριο Heinrich Schrader συντάχθηκε τὸ 1669. Ἄφησε στον σύνδικο Baumgarten «ο οποίος μου επρόσφερε απλόχερα τη φιλία του» όλους τους τίτλους αξιόλογων συγγραφέων, μεταξὺ άλλων όλα τα βιβλία του Goldast και του Londorp, ενώ στον παπά Christoph Reiner ἄφησε ορισμένες εκδόσεις της Βίβλου. Θα αναφερθῶ τέλος στη διαθήκη ενός Henning Dettmar, ο οποίος, το 1652, ενώ αφιέρωσε στον ανιψιό του David ολόκληρη τη βιβλιοσυλλογή του, ξεχώρησε όμως ρητά για τη γυναίκα του μια γερμανική Βίβλο σε τέταρτο, και μια τρίτομη Βίβλο πάλι, έκδοση Ιένας. Τα προσφερόμενα ως δώρα βιβλία, μπορεί να συμπεράνει κανείς χωρίς δισταγμό, ότι αποτελούν δείγμα φιλίας και τιμής' αποδεικνύονται ένα σημάδι ιδιαίτερης συμπάθειας. Αναρωτιέμαι, σε σχέση με την Ἐκθεση της Φραγκφούρτης, την πληθώρα των τσεκ-δώρων και των άλλων υποκατάστατων του 20ού αιώνα, που βρισκόμαστε; Νομίζω πως αυτό το ιστορικό φαινόμενο του βιβλίου-σύνδεσμου ανάμεσα στους ανθρώπους θα άξιζε να γίνει αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας.

Εκδόσεις της Αγίας Γραφής και έργα βγαλμένα από την πέννα του Λούθηρου αποτελούσαν συχνότερα αντικείμενο τέτοιων προσφορών. Ας δούμε για παράδειγμα τί ορίζει η Dorothea Scheller το 1663: «15ο. Στον ξάδελφό μου Jürgen Scheller χαρίζω πέντε τόμους και επιπλέον μια παλιά Βίβλο μεγάλου σχήματος, όπως επίσης το ένα πέμπτο, δηλαδή ένα βιβλίο όπως το ένα πέμπτο του Μαρτίνου Λούθηρου και επιπλέον την Praxi Pietatis του Bailius και μια μεγάλη ορειχάλκινη λεκάνη βάρους δεκατεσσάρων λιβρών». Ο δήμαρχος Autor Prall παραγγέλλει στη διαθήκη του το 1603: «Τα βιβλία μου, όπως αυτά του Thomas Lucherus, και άλλα, να μείνουν στον γιό μου Leonhardt, ή σ' εκείνο από τα παιδιά του που θα κατοικήσει σ' αυτό το σπίτι». Και ο λοχαγός Claus Dohausen ξεχώριζε με την τελευταία του θέληση, το 1636, την εικονογραφημένη του Βίβλο, διευθετώντας τα της βιβλιοθήκης του. Οι εκδόσεις της Βίβλου και των γραπτών του Λούθηρου άρμοζαν, στη συνείδηση των αστών προτεσταντών της εποχής εκείνης, για κληροδοτήματα που εξέφραζαν και κάποια δέσμευση.

Μια επιπλέον κατηγορία διευθετήσεων αυτού του τύπου υποδεικνύει τον εξέχοντα ρόλο που έπαιζε το βιβλίο στη ζωή και στη συνείδηση των ανθρώπων εκείνα τα χρόνια. Πολύ συχνά συλλογές βιβλίων κληροδοτούνται σε φιλομαθείς και ικανούς για σπουδές γόνους της οικογένειας. «Κληροδοτώ τα βιβλία μου και τη βιβλιοθήκη μου στον Φίλιππο, εφόσον θα εξακολουθήσει να σπουδάζει και να ενδιαφέρεται για το Δίκαιο. Αν αυτό δεν συμβεί, τότε να πουληθούν, και τα χρήματα να διατεθούν σε δάνεια με υποθήκη, και οι τόκοι

πέντε ετών να διατεθούν σε βοήθεια φτωχών μαθητών που έχουν διάθεση να σπουδάσουν, έτσι ώστε να έχουν τη δυνατότητα να προμηθευτούν τα απαραίτητα βιβλία», όριζε ο Johannes Lossius στη διαθήκη του. Και η Catharina, σύζυγος του δικηγόρου Ludolph Schrader, όριζε το 1590, να χρησιμοποιηθούν οι τόκοι χρημάτων που της χρωστούσαν από τη Φραγκφούρτη στον Ode, για να αγοραστούν κατηχήσεις και ευαγγέλια τα οποία θα βρίσκονταν στη διάθεση των μαθητών ενός σχολείου στη Φραγκφούρτη. Εδώ φαίνεται ο στενός σύνδεσμος ανάμεσα σε ατομικές και δημόσιες αξίες της πρώιμης νεότερης εποχής, σύνδεσμος που μοιάζει να χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τις προτεσταντικές κοινότητες. Η έφεση για παιδεία επιβίωνε χάρη στη βοήθεια για σπουδές· παράλληλα με τον επίσημα καθιερωμένο και διαδεδомένο θεσμό των υποτροφιών, οι δωρεές βιβλίων και βιβλιοθηκών είχαν καταρχήν σκοπό να βοηθήσουν τα μέλη της ίδιας της οικογένειας, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως είδαμε πιο πάνω, και ξένους μαθητές που είχαν ανάγκη. Σ' αυτή τη θετική αξιολόγηση των δημόσιων αρετών θα πρέπει να αντιτεθεί, εδώ στο τέλος, οι ιδιόμορφες διαθήκες δύο νομικά μορφωμένων κληροδοτών, έστω και αν το βάθος των προθέσεων είναι, από μίαν άλλη άποψη, άλλο τόσο χαρακτηριστικό. Ο σύνδικος Dr. Johann Rosbeck άφησε με την τελευταία του έγγραφη θέληση, το 1579, «όλη τη βιβλιοθήκη μου, έτσι όπως θα έχει διαμορφωθεί τη στιγμή του θανάτου μου, και ωστόσο εκτός από τα γερμανικά και τα λατινικά βιβλία του Λούθηρου», τα οποία ήθελε να κληροδοτήσει στον γιο του, «στον φωτισμένο ευγενή άρχοντα και κύριο, κύριο Φρειδερίκο Γουλιέλμο και στον κύριο Γιόχανσεν, δούκα της Σαξωνίας», ώστε να θυμούνται το σύνδικο με ευμένεια, μια και ο πατέρας του ήταν στην υπηρεσία τους, αλλά και για να πληρωθούν 500 φλορίνια στον δούκα Γκέοργκ Χανς της Σαξωνίας. Η βιβλιοθήκη του κρατικού νομικού γίνεται όργανο επιρροής για τη συμπεριφορά των αρχόντων.

Τί ήταν λοιπόν το βιβλίο για τους αστούς εκείνα τα χρόνια; Αν προσπαθήσει ν' ασχοληθεί κανείς μ' ένα τέτοιο θέμα, συμβάλλοντας στην αρχαιολογία της καθημερινής ζωής πριν από τριακόσια ή τετρακόσια χρόνια, βλέπει, παρόλα τα κενά στις πηγές, να αναδύεται αμέσως και πολύ παραστατικά, το πόσο τα βιβλία αποτελούσαν στην πραγματικότητα ένα κομμάτι της καθημερινής ζωής. Η ύπαρξή τους, όπως άλλωστε και η ύπαρξη άλλων πραγμάτων, ήταν σημαντική· και αυτό για πολλούς και διάφορους λόγους και αφορμές. Τα παράβλεψαν, τα περιφρόνησαν τα κατέστησαν αντικείμενα χρήσης, όπως και άλλα αντικείμενα της ζωής επίσης. Στον ιστορικό που τα αγγίζει από τη σκοπιά της καθημερινότητας τα βιβλία δεν εμφανίζονται ως αντικείμενα έρευνας και μόνο· εμφανίζονται σαν βιβλία στα χέρια ανθρώπων, σαν κομμάτι ζωής περασμένης.